

В³/₂₁

№ 1050

С. С. Бобчевъ

~~VII - 9 - 29~~

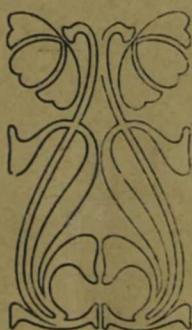
II 1172

ОБЩЕСТВЕННО-ПРАВНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ЖЕНАТА ВЪ СТАРА БЪЛГАРИЯ

Популярна лекция.

(Отдѣленъ отпечатъкъ отъ мѣс. сп. Българска Сбирка,
книжка IX—X. 1915 год.)

СОФИЯ

Печатница на Народното Осигур. Д-во „Балканъ“

1915.

ОБЩЕСТВЕННО - ПРАВНОТО ПОЛОЖЕНИЕ НА ЖЕНАТА ВЪ СТАРА БЪЛГАРИЯ *).

Встъпителна бълъжка.

Въроятнo не една усмивка е извикалъ насловътъ на днешната ми лекция. „Обществено - правното положение на жената въ стара България!“ Та ние не знаемъ достатъчно общественно-правното положение на мъжа въ онова врѣме. Гдѣ ще намѣрите вие източници и въобще данни за да възсъздадете едно съвсѣмъ изчезнало минало, покрито съ гжста мъгла?

Въ това скептическо отнасяне къмъ работата има голѣмъ дѣлъ отъ основателностъ. Мъглата, що се носи надъ нашето минало, наистина е гжста; но тая мъгла изобщо е толкозъ гжста, че ние единакво не виждаме прѣзъ нея достатъчно ясно и общественно - правното положение на мъжа. Ние имаме много повече данни за територията, населението, за държавния строй, за царскитѣ титли, управлението, за данъцитѣ — а имаме много малко данни за гражданско - общественния битъ на масата. Това обстоятелство обаче не ни спира да се впускаме въ издирвания на онова - врѣмешното състояние на правото и общественитѣ отношения. Отсутствието на достатъчни прѣки домашни източници наистина е една голѣма спънка за изслѣдователя на българската старина, но това прѣпятствие е сжщо за всички гранки отъ разнообразния животъ на стара България.

Историкътъ на културата, както и историкътъ - правникъ не се спиратъ прѣдъ такива спънки, не кръстосватъ ржцѣ. Нѣматъ ли тѣ нѣржки прѣки източници: законодателни актове, писменни паметници, записи, надписи, писма, исторически лѣтописи, тогазъ — тѣ прибѣгватъ, и много пжти съ значителна сполука, до косвенни срѣдства: тукъ идва на помощъ — сравнителното изучване на сжщия стадий отъ културно и общественно-правно развитие у други народи, съсѣди, едноплеменни или далечни еднорасови; тукъ се повикватъ на помощъ и методитѣ: историко-сравнителни, филологически, фолклоренъ, сурвиваленъ, археологически и пр.

Въ научнитѣ исторически изслѣдвания всичко е свързано съ извѣстни мжчноти, защото науката дири и тукъ истината, дири да открие извѣстни начала, при които се е извършвалъ процесътъ на развитието на обществото, дири причинната връзка въ разнитѣ явления.

*) Популярна лекция, четена по покана на Женското образователно дружество „Съзнание“ въ София, на 22. II. 1909. въ Университета.

Истината обикновенно не се намърва нийдъ готова; тя трѣбва да се извади отъ други данни, факти, събития и явления.

Прѣдъ видъ на всичко това, вий не можете да чакате отъ днешната ми лекция — малка частъ отъ цѣлъ кръгъ на изслѣдванія — освѣнъ единъ опитъ да се възстанови до колкото е възможно, та макаръ понѣйде и въ видъ на вѣроятни само научни догадки, това, което се нарича „общественно-правно положение на жената въ стара България.“ За това ние ще си послужимъ съ нѣкои правни паметници, съ лѣтописитѣ на виз. писатели, съ нѣкои прѣживелици и народнитѣ умотворения.

І. Жената въ най-ранното врѣме.

И като пристѣпвамъ къмъ самия прѣдметъ, длѣженъ съмъ, прѣди всичко, да начертая рамкитѣ, въ които ще има да се движимъ. Съ названието „общественно-правно положение на ж.“ ние ще разбираме заемане мѣстото, което е било създадено за ж. въ обществото — разбирайте по тогавашному, и въ правото, а именно — отъ една страна — до колко жената е била признавана като личностъ, като човѣкъ, като членъ на организациитѣ, въ които се е движила, на държавата, а на второ мѣсто — разполагала ли е съ нѣкакви политически и граждански права и съ какви — жената въ онова общество на стара България?

Но това очертание на нашитѣ рамки ще бжде още недостатъчно ясно, ако не обеснимъ, какво разбираме съ думитѣ „стара България.“

За насъ това название има широкъ смисълъ. Когато кажеме стара-България, ние схващаме голѣмъ низъ отъ вѣкове, схващаме врѣмето отъ появяването на българитѣ на историч. сцена и, прѣзъ цѣлата история на срѣднитѣ вѣкове, до момента, когато върху човѣчеството се донесе новия лѣхъ — тоя, който извика можшето прѣвращение въ обществата чрѣзъ ренесанса, врѣме, което настана когато българитѣ пропадаха подъ едно двойно владичество — турско и гръцко. За Българското отечество новото врѣме почва въ началото на XIX в., когато се зачна у насъ домашното възраждане.

Прочее, стара България е живѣла прѣзъ периодитѣ отъ появлението на българитѣ въ общественна организация до новото врѣме. Тукъ влазя: ранниятъ периодъ — до основанието на Българ. Два отъ Аспаруха; по-късниятъ периодъ на първата българска държава, послѣдванъ отъ византийското владичество; — втората българска д-ва или търговското царство — послѣдвано отъ епохата на турското владичество.

*

Човѣчеството е въ вѣчно, безстирно движение напрѣдъ, все напрѣдъ. Това, което се нарича златенъ вѣкъ на живота, на историята, което нѣкои не само дирятъ, но и посочватъ въ миналото, не е още настанало за кое и да било човѣшко общество. Въ миналото — нѣма златенъ вѣкъ, дали ще има такъвъ въ бждащето?... Това е единъ отъ великитѣ и интересни въпроси, на които разрѣ-

шението не е мѣстото сега тукъ. Ние искаме да констатираме само едно важно начало: човѣчеството е почнало своятъ раненъ животъ при ужасно тежки несгоди, то е почнало много рано борба противъ страшни спѣнки, то е правило при постоянни усилия стѣпки напредъ, то дири вѣчно все по-нови и по-нови форми на организиране обществото, трудътъ и производството му за да достави възможно повече щастие на възможно повече индивиди, ако не на всички.

Тежкитѣ подневолни условия на живота сж прѣминати отъ всички народи. Човѣчеството е извоювало съ тежки борби всѣка своя стѣпка за подобрѣние. Въ тая борба жената е вѣрвѣла наедно съ мъжа. За участието на жената е по малко извѣстно отъ колкото за това на мъжа, но това има своитѣ специфически причини. И дѣйствително, и мъжътъ и жената се появяватъ едноврѣменно на историческата сцена, и двамата едноврѣменно слазятъ отъ клоноветѣ или изкачатъ изъ хралопитѣ на вѣковнитѣ дървета, изъ пещеритѣ, които имъ служили за жилища, и двамата почватъ едноврѣменно да си строятъ колиби, да си правятъ орждия за да се бранятъ отъ подобнитѣ си и отъ дивитѣ звѣрове и да нападнатъ, ако потрѣбва; и двамата се възторгватъ отъ първия огънь, който случайно се е запазилъ отъ нѣкоя трѣскавица, и двамата дирятъ храна за подържане на сѣществование си, и двамата се погрижватъ какъ да запазятъ тѣзи храна, и двамата дѣлятъ тежкитѣ — само тежкитѣ моменти на единъ дивъ, глѣбоко първобитенъ животъ. Заложениятъ въ човѣка великъ, божественъ даръ се проявява скоро. Нуждата била най-великата учителка на хората; тя внушила на нашитѣ диви прадѣди осѣществението на една гениална мисълъ: вмѣсто да се изядатъ — както сж правила по едно врѣме, вмѣсто да се трепятъ и унищожаватъ, вмѣсто да живѣятъ въ онова ужасно, звѣроподобно състояние, наречено отъ Хобса: *bellum omnium contra omnes*, тѣ се рѣшаватъ да се сдружатъ и сдушатъ въ една организация, — тѣзи най-първа организация е имала нѣщо общо съ днешнитѣ орди и кланове у най-дивитѣ племена.

Но каква и да била, организацията се явява, а това е важното. И организацията почва своя процесъ на развитие, еволюирва, измѣня се постоянно и постепенно, диференцирва се додѣто най-сетнѣ взема форма, въ която се заварва и описва отъ лѣтописцитѣ. За най-ранната до-историческа епоха може да се каже едно: положението на жената ще е било навѣрно тежко, но толкова тежко и неопрѣделено, колкото и положението на мъжа. Тукъ не е могло да се говори за никакви права.

Наистина, етнографията и социалогията ни разправиятъ за единъ периодъ отъ онова врѣме, когато майчиното право било прѣдимното, когато „матриархатътъ“ е билъ основата на отношенията, бащата не билъ познатъ и кжщата била въ ржцетѣ и господството на жената; послѣ, разправятъ ни и за периодъ на безпорядочно полово съжитие — *promiscuité*; за екзогамия, ендогамия и други форми на най-ранни брачни съжития. Но ние сме длѣжни да отмениемъ тия подробности, по нѣмане врѣме, за да се спрѣмъ върху по-поз-

натия стадий — на обществена организация — когато заченатата най-рано патриархална челядь е добила повече или по-помалко опрѣдѣленъ изразъ.

И историята заварва старитѣ славяни на това стѣпало на общественя животъ, заварва ги при режима на патриархалната челядь. Отъ тукъ се почватъ и свѣдѣніята, които имаме за българката въ старо врѣме.

II. Славянката и българката споредъ свидѣтелствата на лѣтописцитѣ.

Общественниятъ и домашенъ строй отъ тая епоха у славянитѣ въобще и на Балканския полуостровъ у ст. българи въ особность е билъ отбѣлѣзанъ още отъ византийскитѣ лѣтописци: Прокопий Кесарийски, императоръ Маврикий, Левъ Философъ, Константинъ Порфирогенитъ и др.

Славянитѣ на полуострова т. е. старитѣ българи — живѣли въ голѣми патриархални челяди — най-раннитѣ подобия на задруги¹⁾ които обемали по 100 и повече души, а кога пораствали, дѣляли се, образували родове (братства); родътъ завземалъ по-малка или повече широка територия — село, жупа (околия) и отъ интеграцията на такива родове възниквало племето, като население, племенната държавица или жупа, като териториална единица²⁾. Първитѣ дошли на П-ва наши прадѣди имали такива племенни организации. Всѣко племе живѣло за себе си, нѣмало въ мирно врѣме никакъвъ владѣтель — въ съврѣмения смисълъ на думата държавенъ владѣтель. Всѣка голѣма челядь, всѣки родъ (или братство) и всѣко племе имали своя старѣя, главатаръ, наричанъ още и кнезь или жупанъ, който управлявалъ племето и изпълнявалъ жреческитѣ обязанности между своитѣ. Славянитѣ живѣли въ селища, разхвърляни, раздалечени хижи — колиби или събрани на едно, тѣ обаче имали и градища, крѣпости (castrum), построени въ непристѣпни и естествени твърдини, обиколени отъ три мѣста съ рѣка, или въ срѣдъ нѣкоя блатиста мѣстность. Въ тѣзи градища тѣ се прибирали въ врѣме на неприятелско нашествие и отъ тамъ се бранили. Въ врѣме на война племената се групирани понѣколко, избирали си за воевода нѣкого отъ старѣитѣ и воювали; мине ли опасността — воеводата пакъ завземалъ скромното мѣсто на старѣя въ своя родъ и челядь. Това е то демократията на славянитѣ, за която ни говори Прокопий: „Тѣзи народи, пише той, не се подчиняватъ на единъ мжжъ, но отъ памтивѣка живѣятъ „*εν δημοκρατία*„ (въ народовластие); затова у тѣхъ е обичай за полезни и врѣдни нѣща да обсъждатъ наедно — *εις κοινον αἰεταί*, in communi“³⁾.

¹⁾ П. Милуковъ. Най-стари битъ на славянитѣ, 87; — С. С. Бобчевъ. История на староб. право, 217; Иречекъ, ист. бълг. 121. — М. М. Ковачевскій, Первоб. право, 1. стр. 13—16. Богишичъ, Zbornik sa pravni obic. u juzn. slovena, 11—13 и гр. Сравн. С. С. Бобчевъ, Бълг. челядна задруга, 160 — 181.

²⁾ П. Милуковъ. Най-стари битъ на славянитѣ, 76; С. С. Бобчевъ ц. с.

³⁾ Procop: De Bello Goth. Ed. Paris. Lib. IV. c. 14.

„Слав. народи — казва имп. Маврикий — живѣятъ еднакво и иматъ прилични обичаи и така скжпять съ своята свобода, че по никой начинъ не може ги уговори нѣкой да служатъ като роби или да се покоряватъ“¹⁾). За женитѣ славянки Маврикий пише: „Тѣ нерушимо пазятъ цѣломждрие и съпружеска вѣрность, така че много отъ тѣхъ, подиръ смъртта на своя съпругъ, сами се утренватъ“. Левъ Философъ казва: „слав. народи сж честити и свободни, та никой не може ги увѣща на робуване и подчинение“²⁾).

Константинъ Багрянордний, виз. имп. отъ X вѣкъ, казва: „У тѣзи народи (хърватитѣ) нѣма други началствующи, освѣнъ старѣитѣ жупани (*Zoupanos yepouta*), така сжщо, както това е обичай и у другитѣ славянски народи“. Князе сж наричали старѣитѣ на землята, на общината, на жупата. Извѣстниятъ германски проповѣдникъ апостолъ Бонифации, който не се отнася много дружелюбно къмъ славянитѣ, свидѣтелствува, че славянкитѣ сж прѣданны къмъ мжжетѣ си, доброволно изгаряли слѣдъ смъртта имъ и ги придружавали въ боеветѣ³⁾).

И така, въ това врѣме е нѣмало никаква върховна власть. Всичко се е уреждало домашно въ племето (жупата), свиквали се всички на съборъ, съвѣщавали се, рѣшавали и вършели. На събора участвувади прѣдставители на челядта. Данъци нѣмало, защото войски нѣмало, управление нѣмало, бюджетъ — никакъ.

Тоя демократиченъ редъ въ обществ. животъ на славянитѣ е произтичалъ отъ тѣхния челяденъ, сѣмеенъ битъ, значително различенъ отъ тоя на старитѣ римляни и донѣкадѣ германци. У римлянитѣ на чело на фамилията е билъ *pater familias* съ своята строга, деспотическа и неограничена власть: безъ изключение всички въ кжщата на римлянина били негови подчинени, почти негови роби — и жена, и дъщери, та и синове, всички въ кжщи. Никой не е ималъ имотъ, защото цѣлокупно той е принадлежалъ на римския домакинъ. При това той можель да даде имота си комуто нему скимнѣло чрѣзъ завѣщание: *ubi legassit ita jus esto*. Наистина, по-късно тоя редъ билъ ограниченъ, но все пакъ домакинътъ оставалъ самъ пълноправенъ господарь.

У славянитѣ и ст. българи челядта почивала върху едно относително равенство на всички. Патриархалната челядъ съ врѣме почва да еволуирва къмъ задруга, дѣто домакинътъ билъ *primus inter pares*⁴⁾).

¹⁾ Strategicon, Lib. X. 1. c. 5.

²⁾ *Tactica seu de re milit.* c. XVIII. № 99.

³⁾ Проф. Т. Зигель вадитъ отъ тоя фактъ заключение за монагомията у славянитѣ. При полигамията, казва той, женската психология не допуска привързаностъ на нѣколко жени къмъ единъ мжжъ. Зигель, *Истор. насл. пр.* стр. 545.

⁴⁾ К. Иречекъ, *Ист. болг. народа*, 121; П. Милуковъ, *ц. с.* 80, 88; С. С. Бобчевъ, *Ист.* 501; ср. С. С. Бобчевъ, *Сборникъ на бълг. юрид. обичаи*, I. Т. 171 стр. За наличността на сѣмейната или челядна задруга и въ старо врѣме, освѣнъ подробнитѣ свѣдения въ моята обширна студия: *Българската челядна задруга въ Сну*. Книга XX. стр. 174 — 181, заслужватъ да се видятъ даннитѣ, привеждани отъ П. Н. Милуковъ въ неговата статия: *Най-стари битъ на славянитѣ*, глед. Четиво, стр. 94. ср. Д-ръ Кадлецъ, *Rod. pedil*; V. Bogišić, *Zbornik sad. prav. obic.*

Женитѣ въ тая челядь били свободни и равни съ всички задругари. Жената, както и мжжѣтъ, въ челядѣта сж добивали всичко отъ кжщи, работили за въ кжщи, получавали споредъ нуждитѣ си, и произвеждали споредъ силитѣ си.

Въ тѣзи епоха въ стара България не е имало узаконено робство за мжже, нито за жени. И като казваме рабство разбираме онова състояние на човѣшко притежание, при което законѣтъ е оприличавалъ човѣка на животно, на вещь въ ржцетѣ на неговия обладателъ, който да е ималъ право да разполага съ него както ще, да го продава когато ще и дори да го убива по волята си. Подобно впрочемъ състояние не е сжществувало като узаконенъ общественъ институтъ никога въ Стара България. Императоръ Маврикий свидѣтелствува, че у балканскитѣ славяни не само, че робство не е сжществувало. но че дори плѣнникѣтъ-робъ на българска почва ставалъ свободенъ¹⁾. Това се потвърдява и отъ други наши паметници, между друго отъ Зак. Соудний Людемъ²⁾.

Да не се помисли, че поддържамъ какво животѣтъ въ онова врѣме билъ Бо'зна какъ щастливъ, лекъ и веселъ, и че жената е била пълноправна и самоопредѣляща своитѣ сждбини. Прѣди всичко, въ оная епоха тѣзи понятия на равноправие въ съврѣмения смисълъ на думата не сжществували. Жената, членъ на колективността, сподѣляла общата участъ на всички; частно тя завземала тия положения: 1. стопанка домакинка; — 2. съпруга: — 3. дъщеря или неомжжена. На жената домакинка се отдавали почести каквито и на старѣя домакинъ въ кжщата. Старѣятъ билъ прѣдставителѣтъ на цѣлата челядь за всички вѣншни лица, когато жената била вжтрѣ въ кжщи распоредителка въ областѣта на дѣла, които обичаятъ отнасялъ къмъ нейната компетентностъ. Старѣятъ билъ господаръ, жена му била господарката³⁾.

Изобщо ранното врѣме на истор. животъ, когато икономическитѣ условия още не били създали рѣзко отличие между богати и сиромаси, капиталисти и работници, и жената не усѣщала нѣкое засѣгане и покрусване на нейната личностъ. Полигамията, при все че е била допускана у езичеститѣ славяни, не била, види се, общо правило, не била разпространена на всѣкадѣ и не водѣла къмъ особно принижение за жената. Въ паметницитѣ срѣщаме изключителни поменавания за двуженство въ Стара България отъ дохристиянска епоха. Къмъ папа Николай I Борисъ се обръщалъ съ въпроса: „може ли да има нѣкои 2 жени, и, ако не може, какъ да се постжпи съ тѣзи, които ги иматъ?“⁴⁾ Оказва се, че единъ отъ Борис. пратеници Сондоке ималъ двѣ жени едната Ана — другата Собеслава.

Истина е, че въ славянската както и въ българската челядь властѣта на мжжа е била доста силна. Като се има прѣдвидъ, че

¹⁾ Маврикий, Str. Lib. XI. с. 5.

²⁾ Чл. 18, кр. ред. по Рум. пр.

³⁾ Иречекъ, ц. с. 121.; Богишичъ, Кадлецъ, Бобчевъ, Ц. С. У.

⁴⁾ Смирновъ, Очеркъ култ. истор. Ю. С. въ уч. З. К. У. 1900. 5—6.

полигамията е съществувала само фактически, ако не я отричаме съвсѣмъ,¹⁾ като се има прѣдъ видъ и характера на бѣлг. челядъ, трѣба да се приеме, че положението на жената къмъ съпруга ѝ и дѣцата ѝ не е било принижено. Затова свидѣтелствуватъ много стари исторически паметници. И Зигель основателно привежда за високото положение на жената у славянитѣ изпжкналостъта на нѣкои знатни женски особи, като чешската Любуша, полската Ванда, руската Олга и пр.²⁾

Съпругата въ кжци, освѣнъ като домакинка, била снаха, на която положението е било нито по-зло, нито по-доброто отъ това на дѣщерята. Наистина, тя била работница, но тя не била нито робиня, нито слугиня, защото била свободна личностъ, която можела да се разведе отъ мъжа си — щомъ не можела да живѣе тамъ, — да се върне у дома си, да се омъжи за друго; тя работила — не като наето лице, а за общата кжца. Въ никоя епоха у насъ не е съществувалъ, узаконенъ редъ, като римскиятъ, при който жената да е била като дѣщеря, *in patria potestas* у баща си, или *in manu mariti* — въ властъта на мъжа си. Римлянинътъ, по силата на това право, можалъ да продаде дѣщеря си или жена си. Тази властъ се опирала върху войнственостъта, както германскиятъ мундиумъ върху рицарския характеръ за запазата на челядъта. Подобно на другитѣ славянски народи, у бѣлгаритѣ властъта въ кжци е принадлежала на двамата родители и съпрузи, и съ смъртъта на едното, тая властъ се намалявала така, че жената не била равна на дѣщеря, а равна на съпруга си т. е. на бащата, което е отговаряло, казва Зигель, на земеделския характеръ на славянитѣ³⁾.

Въ нѣкои народни пѣсни наистина се срѣща за проданъ на жената, „за залагане на булки“ срѣщу пари на заемъ, (СНУ. XIV. 1. 48), за намѣрение да се заколи „крава ялова“ — нѣкоя бездѣтна невѣста, (16. XV. 1.24) и др., обаче, това не е било установенъ „редъ“, „законъ“, „обичай“, а случки на злоупотрѣбление съ права, едно диво отнасяне къмъ живота, каквото спорадически се срѣща въ всички врѣмена, у малокултурни народи, дори въ днешно врѣме.

Въ онова врѣме дѣщерята нѣмала наследствено право, но това билъ редътъ при режима на патриархалната челядъ, отпослѣ еволюрала въ задругата. Това отношение на право за частъ отъ бащиния имотъ не се чувствувало, защото по общо правило личностъта нѣмала отдѣлна собственостъ. Всичко принадлежало на колективнитѣ родствени организации — наречени челяди, голѣми и малки. Въ всѣки случай на женитѣ било давано прикя (*in dotam*) въ злато, сребро, добитѣкъ⁴⁾.

¹⁾ Зигель, Ист. на сл. з. ст. 245. Подробно за полигамията глед. моя трудъ: Агърлѣкъ, Пер. Сп. кн. СХІV. 1904 г. Отд. отп. на стр. 36—40.

²⁾ Зигель, с. м.

³⁾ Зигель, Ист. стр. 245. Зигель обеснява тежкия животъ на дѣцата — момчета и момичета — които били една тежина за челядъта, съ борбата на прибалтийскитѣ славяни съ нѣмцитѣ.

⁴⁾ *Pesponsa N. Pap. ad Consulta Bulgarorum.* 49.

Духовната култура въ най-ранния периодъ не е била такава за да извиква у жената нѣкакво незадоволство, защото тя не е знаела по-добро положение, защото мжжътъ — съпругъ, братъ, чичо, вуйчо и тѣ сж били такива, както нея тегловници въ сѣмейната организация. Момата се омжжвала, споредъ епохата чрѣзъ открадване, чрѣзъ пристанване или чрѣзъ купуване, — радовни форми на бракъ — и минавала отъ една сѣмейна организация въ друга. Нейното обществено или юридическо положение съ това не се нито отекчавало, нито улекчавало.

Между населението не е имало разни status'и, състояния, както въ Римъ, нито разни привилигеровани класове, както у германцитѣ. За това свидѣтелствуватъ приведенитѣ лѣтописци. У славянитѣ всѣка глава на убитъ се цѣнила съ еднаква вражда; у нѣмцитѣ другъ е билъ вергелдътъ за болѣрина, за духовното лице, други за простия селянинъ. У насъ тоже въ извѣстно врѣме сж се появили, по икономически и служебни причини, нѣкои различия въ класоветѣ; но това е било много по-късно, слѣдъ основанието на Бѣлг. държава. И тогазъ обаче нито класоветѣ сж били недостъпни или закрити, нито сж лишавали отъ граждански и политически права нѣкого.

III. Жената въ езическия периодъ на историческия ни животъ.

Прѣзъ езическата епоха на държавния животъ въ Стара-Бѣлгария, слѣдъ идването на Аспаруховата дружина, се донесла една извѣстна промѣна въ общественния строй. Малкитѣ жупи или племена чрѣзъ обединение (интеграция и федерализация) встѣпили въ състава на новата държава. Тя се засилила, вслѣдствие на военния елементъ и при внасянето въ нея на строга дисциплина, централизация въ управлението, нова територия, ново население, върховна власть съ единъ общъ за всички държавенъ владѣтель.

Прѣзъ тая епоха до покрѣстването на бѣлгаритѣ, режимътъ на патриархалната челядь навѣрно не ще е билъ промѣненъ чувствително. Бѣлгарската дружина на Аспаруха съ течение на врѣмето се разстопила въ широката славянска струя, която е била и останала оснвата на новата бѣлгарска държава въ етническо-националенъ смисълъ. Общественитѣ отношения не сж измѣнили; общественото състояние на лицата били уреждани все така както и по-прѣди отъ прѣданията и обичайния кодексъ.

Прѣдъ видъ на това и въ тоя периодъ общественно-правното положение на жената, вѣроятно, не ще се е измѣнило.

IV. Жената слѣдъ покрѣстването.

Въ втората половина на IX (869) столѣтие въ живота на бѣлгарския народъ се извършилъ единъ глѣбокъ прѣломъ, едно всестранно прѣвращение. Бѣлг. владѣтель Борисъ посѣга върху бѣлгаркия Олимпъ и сваля всички малки и голѣми божества, прѣдседателствувани отъ Перуна Грѣмовържець. Християнството, което отдавна бѣше намѣрило благоприятна срѣда между бѣлгаритѣ,

било възприето отъ Прѣславския дворъ. Въпрѣки силното възмущение и даже възбунтуването на езическитѣ болѣри, Борисъ прогласилъ за държавна и народна християнската черкова (864 г.).

Както на всѣкъждѣ, така и въ България християнството донесло нови понятия, нови схващания не само въ областта на религиознитѣ отношения, но и въ общественитѣ, въ тия и на юридическия мирогледъ. За да се не спирамъ върху тоя крайно интересна тема, ще кажа, че християнството у насъ създадо редомъ съ донесената нова култура — новъ общественъ животъ, ново право. Това прѣвърщение обаче не станало веднага, то се е вършило по-лека-лека и се завършило съ възприемането на нѣкои канонически и др. законни наредби изъ Номоканона, до колкото тѣ не противорѣчали на народния основенъ правогледъ.

Знае се, че още Методий прѣвелъ Номоканона рекше за кону-правило отъ грѣцки по старобългарски. Знае се, че въ българското право наедно съ тоя Номоканонъ — най-ранната Българска Кърмчая — се прѣсадило у насъ ново брачно, и въ нѣкои мѣста — имотно и углавно право, както се знае, че отъ това именно врѣме се почнало прѣнасянето въ нашенско на грѣцко-римски държавни институти, чиновнически титули и чиновове. За жалость, българскиятъ културенъ политико-исторически изслѣдователъ не ни разкрилъ още тоя обемъ на наредби и понятия, който е билъ възприетъ и приложенъ въ живота. А тая страна на въпроса е най-важната, за да можемъ да сѣдимъ до колко социалниятъ и юридически строй е билъ видоизмѣненъ на дѣло, въ самия животъ.

Какво общественно-правно положение създадо за жената християнството въ Стара-България?

Прѣдъ видъ на горнитѣ съображения, на тоя въпросъ азъ си позволявамъ да отговоря съ прѣдпазливостъ: сравнително положението на жената ще е станало по-добро отъ това, което тя заемала при режима на езическата патриархална челядь. Чрѣзъ единъ така да кажа повторенъ отѣкъ въ България се донасяла една частица отъ старобългарско сѣмейно обичайно право, но реципирано на грѣцко-римска почва въ оная прочута законна сбирка, която носи название: Еклога на Лѣва Исеврянинъ и Константинъ Копронимъ (издадена около 726 г.)¹⁾.

¹⁾ За Еклогата глед. С. С. Бобчевъ, Старобългарски правни па метници стр. 52 и слѣд. Текстътъ на Еклогата, както е прѣдаденъ на старо български въ Кърмчията е напечатанъ пакъ тамъ стр. 117—124. Тя носи насловъ: Леона царя премудраго и Константина вѣрною царю главизни совѣшаніи обрученія и о брацѣхъ и иныхъ различныхъ винахъ. — За значението на Еклогата за нашето старо право сравни моята „История на старо българско право“, на стр. 155 и слѣд. Научно-критическо издание на Еклогата ми отъ Захария. Единъ пълень текстъ съ бѣлѣжки издаде въ Атина на 1885 г. Antonius G. Monferatus подъ насловъ *Ecloga Leonis et Constantini cum Appen, dice* стр. 108. Той се е водилъ главно по изданието на Захария Ф. Лингенталь, комуто е посветилъ учения си трудъ. Еклогата се дѣли на 18 титули, и всѣки титулъ съдържа нѣколко кратки глави, параграфи или членове.

Тая Еклога е била дѣло на най-бѣлѣжититѣ императори реформатори, които сж седѣли на Византийския прѣстолъ. Еклогата, която се възприела у насъ и отчасти, чрѣзъ Зак. Соудн. Люд., създавала едно опрѣдѣлено положение на жената.

Ако християнството въобще, Еклогата специално запретявала полигамията и бигамията. Това била една грамадна стѣпка къмъ подобрѣнието сѣдбата на жената, която е била най-много огорчавана и оскърбявана въ врѣмето на онова брачно съжителство на единъ мжжъ съ двѣ или повече жени — вземащи положението на конкурентни слугини. Еклогата отивала още по-нататъкъ. Въ римско-грѣцкото право формитѣ на брака станали съвършено разнебитени било за момента на сключването му, било за момента на развода. Стариятъ римски формаленъ бракъ съ обрядностъ билъ на изчезване слѣдъ Р. Х. Бракътъ се сключвалъ свободно, но се и разтурвалъ свободно. По тоя начинъ жената била изложена на всевъзможни рискове, не бидейки приготвена въ онова врѣме за едно самостоятелно и независимо съществуване. Освѣнъ това, обикновено мжжътъ, както и до днесъ у мюсюлманитѣ, можалъ да каже: „разпускамъ те“. Това понеидѣ създавало едно юридическо положение, лошо главно за жената отъ оная епоха. Християнството не уредило въ първо врѣме въпроса за брака и дълго врѣме римскитѣ традиции съществували все въ врѣда на почтенната и добра жена.

Първи Исаврянитѣ (740 г. слѣдъ Р. Х.) се опитали да уредятъ въ Еклогата въпроса за брака и развода въ духа на Христ. учение. Тѣ запрѣтили конкубината. Жената, която се държала по тоя родъ, трѣбвало или да се озакони, или да се отпусне. Еклогата разширила роднинскитѣ степени за сключване на бракъ въ смисълъ на свободолобие.

Но най-важното е, че Еклогата, прогласила неразтържимостта на брака, въ полза на жената освѣнъ въ 4 случая еднакви и за двѣтъ страни.¹⁾ За онова врѣме това било една бѣлѣжита и благодѣтелна реформа.

Годежътъ, условенъ за млади въ малолѣтие, безъ тѣ да сж разумѣвали за извършеното, е разваляемъ. Той можелъ да се утвърди, ако се съгласятъ стигналитѣ въ пълнолѣтие. За годинитѣ на брака били опрѣдѣлени 15 и 13 години²⁾.

Еклогата потвърдила правото на жената да разполага съ своя имотъ. Колкото за прикята и прѣдбрачния даръ, тѣ съставяли маса, която прѣзъ врѣме на брачния животъ можела да служи само за ползувание на мжжа. Слѣдъ смъртта на бездѣтна съпруга, мжжътъ билъ длъженъ да повърне тоя имотъ на нейнитѣ роднини, като задържалъ своята наслѣдствена съпругеска часть. Ако пжкъ мжжътъ умиралъ бездѣтенъ, то имотътъ, като пълна собственостъ на жената, минавалъ въ нейното управление и разпореждане. Освѣнъ това, вдовицата получавала своя наслѣдственъ дѣлъ отъ имота на мжжа. Ако пжкъ слѣдъ смъртта на мжжа оставали дѣца, то

¹⁾ Зачатъкъ 2, Глава 8. Тая глава е била възприета въ 32 ст. на ЗСХ.

²⁾ Зачатъкъ втори. Староб. правн. пам. стр. 131.

всичкиятъ му имотъ, както и тоя, който си е неинъ, минавали въ управлението на съпругата, като настойница. При по-сетнѣшната раздѣла между майка и дѣца, тя получавала своя дѣлъ, равенъ на дѣтския. Нѣма съмнѣние, че това положение въ наслѣдството било по-справедливо за жената-майка отъ колкото новото, което създаваше, напимѣръ нашиятъ модеренъ законодатель съ закона у насъ отъ 1892 г., споредъ който майката би трѣбало да получи толкозъ по малко колкото повече дѣца има: ако има 1 дѣте $\frac{1}{3}$, т. е. половина по-малко, ако има 3 дѣца $\frac{1}{7}$, ако има 6 дѣца $\frac{1}{13}$. — Наслѣдственото право на дѣщерята по Еклогата било равно съ това на сина.

Еклогата уравнила и родителската властъ. Старата *patria potestas* била смекчена. Права и длѣжности, които произхождали отъ тая властъ, се разпредѣляли еднакво и на бащата, и на майката. Додѣ били живи баща и майка, настойничество не се допускало: слѣдъ смъртта на единъ съпругъ — другиятъ поемалъ настойничеството по право. Впрочемъ и самата тегоба на настойничеството добила общественъ характеръ. Тукъ трѣба да се обясни, че още Юстинианъ бѣше направилъ една стѣпка напредъ въ полза на настойничеството на майката: при нѣмане на завѣщанъ настойникъ, допускала се майката, по нейно искане, да вземе настойничеството на дѣцата си, макаръ и подъ извѣстни условия ¹⁾.

Ако по-рано не се дирило съгласието на майката, въ Екл. се нареждало за бракъ на дѣцата да се иска съгласието и на двамата родители.

Привеждамъ тѣзи наредби изъ Еклогата за да изсоча по-нагледно: 1. какви постановления отъ писано право, между друго, се донасяли у насъ съ християнството и възприемането на нѣкои византийски законодателни сбирки; 2. за да подчертая, че Еклогата — наше отчасти обичайно право, се е повърнало у насъ като по-модерно, осветено съ санкцията на грѣко-римски законодателенъ характеръ.

Длѣженъ съмъ обаче да забѣлѣжа, че за насъ не е още станало положително извѣстно до колко Еклогата е била възприета и прилагана въ живота като дѣйствующе право.

V. Погледъ на юридическото и социално положение на жената слѣдъ покрѣстването.

Ние не можемъ да утвърждаваме въобще по единъ положителенъ начинъ, че Кърмчаята, слѣдователно и Еклогата, сж били въведени у насъ въ сила по всички, така да се каже, линии. Обичайниятъ кодексъ е оставалъ сжщиятъ, слѣдъ приемане на Християнството и най-изрядния източникъ на дѣйствующе въ България право. Народниятъ сждъ се е ръководилъ отъ него; много отъ държавнитѣ сдии — князе, жупани, владалци, болѣри, кметове и пр. сждебни органи — сж се съобразявали на първо мѣсто съ него. Византийскитѣ за-

¹⁾ Just., C. V. 35, 3.

конни сбирки и компилации сж били вѣроятно на ржцѣ у духовнитѣ сждии въ нѣкои градове и тѣ сж били използувани за тѣхнитѣ нужди било при рѣшение на прѣпирня, било при даване съвѣти и уреждане отношения между лицата.

Ако се опитаме да подведемъ подъ едно извѣстно положение наредбитѣ, които по дѣйствиущето право за всичко врѣме на първо и второ бѣлг. царство, слѣдъ покрѣстването, сж били въ сила, бихме направили слѣдното различаване:

I. Жената въ градоветѣ, гдѣто-грѣко-римската култура е била по-силна, гдѣто Кърмчаята и други писани законни сбирки сж били въ извѣстно макаръ условно употрѣбление.

II. Жената въ селата, гдѣто е дѣйствувалъ почти изключително обичайниятъ кодексъ. — Патриалхалната челядь е еволюирвала по-силно въ по-сетнѣшния типъ на задружна челядь съ значително ограничение правата на домовладиката-старѣя въ интересъ на задругаритѣ съгласно съ изборното начало и при надмощие волята на колективната личностъ.

Жената въ градоветѣ е била свободна въ обществото наедно съ мжжа си, тя е сподѣляла неговото общественно положение (status).

Като субектъ на права, тя е могла да бжде собственица, имала е отдѣлно своя имстѣ и се е разполагала съ него, могла е да завѣщава и е наслѣдвала, наравно съ мжжа, съгласно съ наредбитѣ на Обичайния кодексъ, на Еклогата и въобще Кърмчаята, до колкото се е прилагала. Сжщо така тя е уреждала брака си по реда на тия законни сбирки.

Мжжътъ е ималъ право само да се ползува отъ прикята на жената, когато напр. у германцитѣ — съ цѣлото ѣ имотно състояние.

Личността на жената била самостоятелна и не се е закривала отъ личността на мжжа.

Въ въпроса за настойничеството обичайното право е било противъ Градския законъ (Прохирола) въ Кърмчаята, който изключавалъ женитѣ отъ това право и обязаность, защото „честнѣйши суть отъ жени мужие“. Обичайното право допускало жената майка да бжде настойница, разбира се въ малката челядь, защото въ голѣмата — настойничеството принадлежало на цѣлия челяденъ съвѣтъ, прѣдседателствуванъ и прѣдставляванъ отъ старѣята — домакинъ.

Изобщо въ сѣмейния битѣ жената, казва Зигель, е занимавала видно положение, не била затворница, ползувала се съ широки гражд. права, ограничени отпослѣ подъ западни и византийски влияния ¹⁾.

Впрочемъ дѣйствието на Крамчаята не е било изключително и въ всички градове. Обичайното право много пжти и на много мѣста е било конкурирующо и въ борбата за надмощие има мѣсто да се прѣдполага, че е наддѣлявалъ обичайниятъ кодексъ, по-познатъ, по-непосрѣденъ и по-близъкъ до маситѣ.

¹⁾ Зигель, История, 245.

Жената — въ селата въ общественно отношение е дѣляла участьта на мъжа. Тя е била членъ на челядъта, не е могла да наслѣдва, но е могла да има своя особана (въ турско врѣме — башкалъкъ), която постепенно е расла по размѣръ. Тя е живѣла свободно въ бащината си къща; била е свободна и слѣдъ отиването въ чужда челядъ, къдѣто носяла свой имотъ: прикя.

Мнѣнието за нѣкакво поробване на жената въ старо врѣме у славянитѣ (Шпилевски, Владимирски-Будановъ) и у насъ е до-толкозъ вѣрно до колкото е вѣрно, че животътъ изобщо е билъ тежъкъ, несносенъ, пѣленъ съ тегоби и горчевини. Отъ туй становище животътъ е билъ еднакво робски т. е. тежъкъ и за мъжа и за жената. Но робство въ стара България като узаконенъ общественъ институтъ въ смисълъ древно-римски, старогръцки или даже феодаленъ — не е съществувало.

Българската държава се появява въ врѣме когато робството било въ упадъкъ и гдѣто го имало. Стариятъ българославянски възгледъ противъ възможното прѣнасяне на робския институтъ или на нѣкои подобни фактически прояви се срѣщналъ въ силния протестъ на населението, между друго на богомитѣ. Въ стара България жената прочее не е бивала робиня по простата причина, че и мъжътъ не е бивалъ робъ. При всички названия робъ, роби, които се срѣщатъ въ нѣкои стари паметници, названия прѣживѣли и до сега въ народнитѣ ни умотворения, робство нито въ тая епоха, нито по-рано у насъ не е съществувало като узаконенъ общественъ институтъ. Имало е зависими людие: парици, отроци, които нѣкои уподобявали на робитѣ, но тѣ били зависими само икономически зависими и привързани о земята³). Тѣ били като колонитѣ.

Въпросъгъ за съществуване на робството въ стара България, както и въ славянството въобще, остава откритъ. Въ славянската литература и правна история по въпроса има двѣ школи. За съществуването на робството сж онѣзи, които се придържали о римското право и о догмата, че робството е стадий, който е прѣживѣло всѣко общество, другата школа гледа на робството, като институтъ непомирненъ съ славянския демократиченъ животъ, а главно че когато славянитѣ се появили на историческата сцена, животътъ билъ видоизмѣнилъ съвсѣмъ старото робство, християнството било смѣкчило отношенията и, гдѣто го имало като законенъ институтъ, то било видоизмѣнено.

Азъ не мога да приема мнѣнието, поддържано отъ нѣкои, че дори въ периода на краденето на жената невѣста, жената, вземана по икономически съображения за да бжде работница, се обръщала въ прѣдметъ, въ стока на своя мъжъ и че той ималъ право да упражнява по отношение къмъ нея всички права на единъ собственикъ. Нѣкои напомнятъ даже самото название на

³) Презв. Козма, Слово, 40. Споредъ К. богомитѣ учили „всѣки рай (робъ) да не работи на своя господарь и считали за мерзки Богу изпълняващитѣ тегоби (работи) къмъ царя“.

мжжа-стопанинъ т. е. когото считатъ за собственикъ, като забравятъ, вѣнъ отъ филологията, че жената и сега още носи названието стопанка, домакинка.

Това обстоятелство, дѣто прѣзъ всички епохи на българския самостоятеленъ държавенъ животъ не се срѣщатъ жени, повикани на владѣтелския прѣстѣпъ, не е доказателство, че жената е била лишена отъ нѣкаква правоспособность. Поради началата на задружното управление и тукъ традицията бѣ завѣщала наредбата, която ние срѣщаме у много овропейски народи — гошауте не tombe en quepoille (царство на хурка не пада).*) Обаче това обстоятелство не доказва, че за жената се е сѣдило като за неспособна да управлява, тѣй като, слѣдъ смъртъта на царя, царицата могла да бѣде настойница и като такава да се мѣси въ управлението. Примѣръ: съпругата на Ивана Владиславъ, управлявала слѣдъ смъртъта на мжжа си. Българскитѣ царици вѣобще сж играли важни, и въ държавно отношение, роли — кога благоприятни, кога нещастни за сѣдбата на отечеството. Нека прибавя, че има страни, гдѣто женитѣ сж могли да наслѣдватъ прѣстола, при извѣстни условия, но гдѣто отъ туй нито общественото, нито юридическото положение на женитѣ е било по-добро. Примѣръ: Русия и Англия.

Жената въ задругата е могла да бѣде, макаръ по изключение, и домакинка т. е. тя да застане на чело на домашната община и да управлява¹⁾. Въ всѣки случай съпругата на домакина или домакинката е имала право на управление и разполагала съ нѣкои малки стопански блага. Съ пари, вземани отъ подобна проданъ, домакинката има право да купи нѣкои дребулии, нужни за цѣлото домакинство, било особно за нѣкои отъ женскитѣ членове въ челядъта²⁾. Домакинката, кога е майка, има право да гади, гълчи мжжетѣ нейни синове и тѣ мълчатъ или се оправдаватъ. Сжщо — и внуцитѣ³⁾.

Въ народнитѣ умотворения има да се поменава и за роби и робини. Но едно грижливо проучване на тия устни паметници и прѣдания привеждатъ къмъ заключението, че „синжиритѣ роби“⁴⁾ роби и робини, сж „плѣнници“, „поплѣнени“⁵⁾, обѣрнати на „ра-

*) Само като изключение ние знаемъ, че у старитѣ славяни е имало жени, стѣпили на прѣстола и царували: Ванда у поляцитѣ, Любуша — у чехитѣ, Олга, съпруга на Игоря, и майка на Светослава, у руситѣ.

1) С. С. Бобчевъ, Бѣлг. задруга, 74.

2) Ibid. 75.

3) Ibid. 75—76.

4) Илиевъ, 66, 65, № 44. Свети Георги и роби (три синжири млади роби). Вижте още 352; — 278; — Шапкаревъ, Сборникъ, № № 321-324; — Чолаковъ, Сборникъ, 330. Любенъ Каравеловъ, Паметници, № 40; Богоровъ, Пѣсни, № № 52, 57; — В. Качановский, Пам. № 126, 129, 210.

5) Илиевъ, Сб. 19; 194; 286; — 303; „Поплениа малка Стана, па я далечъ отведоа.“ Отъ още много други пѣсни и умотворения излазя, че робъ, робини сж синонима на плѣнени; — Чол. Сборн. 286; — Ibid. 394; — К. А. Шапкаревъ, Сб. III. 60 № 319.

таи“ и „ратайкини“⁶⁾, ожидащи своето „изробване“⁷⁾, както ги е постигнало и едно „поробване“⁸⁾.

Пословицитѣ ясно свидѣтелствуватъ сжщо че робътъ е плѣнникъ: Робъ се връща, гробъ се не връща; робъ се засмива — гробъ се не засмива; робу се надѣй — гробу се ненадѣй.

Едно дълбоко, основателно, подробно изучване както на тѣзи сжщо и на писменнитѣ ни паметници, азъ съмъ убѣденъ, ще допринесе много за върното прѣцѣнение на въпроситѣ: имало ли е робство въ стара България въ смисль на установенъ, узаконенъ социаленъ институтъ. До тогазъ ние можемъ да твърдимъ, че въпросътъ не е разрѣшенъ и, слѣдователно, естественното положение е, че робство не е имало. Да се разберемъ.

Не могатъ да служатъ за доказателства, че е имало робство въ староврѣмска България нито грѣцкитѣ закони, писани за уреждане на български отношения: Законъ градски, Еклогата, Новелитѣ — заповѣди на Юстиниана, Законъ Богомъ данный Моисею. Ако и включени въ Кърмчаята, тѣ, както поменахме, не сж уреждали отношенията на българския животъ, както не е имала значение за него общ. редакция на ЗСЛ. Сжщо така е неправилно да се привежда и кр. ред. на ЗСЛ. като бълг. законна наредба, която е ввеждала и устройвала несжществующъ у насъ институтъ, — робството. Не важатъ нито нѣкои поменавания за фактическо робство въ кои и да било паметници. Въпросътъ за сжществуването на узаконено робство въ България е много сложенъ и не трѣбва да се бърза и да се рѣшава така абсолютно. Ако ние поддържаме противната теза, то е, защото ни единъ български законодателенъ паметникъ не дава основание да говоримъ за сжществуване у насъ на робството, защото хрисовулитѣ, — единственни извори за разнитѣ класове население, — говорятъ само за зависимитѣ людие колони-парици и отроци, (които сж били оприличавани въ нѣкои паметници на роби и наричани такива); най-посиѣ, свѣдѣнията на лѣтописци и на народния обичаенъ кодексъ ни съобщаватъ за единъ строежъ на българското общество, при който робството е било изключено. Та и самиятъ ЗСЛ. кр. ред., като заетъ отъ Еклогата, главно за да посочи какви наказания били налагани въ Византийската империя, не е билъ изображение на българската реалность, бидейки, въ всѣки случай, извиканъ отъ нуждитѣ на врѣмето. Не на български законодателъ, а на „Свети царъ Константина“ се позовава за авторитетность българскиятъ компилаторъ на ЗСЛ. кр. ред. Додѣто не се изучи какво е заето изъ българския обичаенъ кодексъ въ ЗСЛ. нѣма мѣсто на прибързани заключения за роби, поменавани и подразбиращи, навѣрно, парицитѣ

⁶⁾ Илиевъ, — Сб., 193. № 19.

⁷⁾ Илиевъ, Сб., 305. „Погубна татарина, на си Стана изробиа“.

⁸⁾ Илиевъ, Сборникъ, 307. № 256. Въ Бълг. народни пѣсни отъ братя Миладинови (Загр. издание) глд. № 87: говори се за яничеритѣ че „дѣто минаватъ селата горятъ, хората робятъ“.

и отроцитѣ на бълг. хрисовули. Впрочемъ, нѣкои криви тълкувания се правятъ и върху това, че думата робъ — означаваща плѣнникъ, работа — ангария, продажа — глоба, да продається — да се глоби, или да се конфискува, сж вземени и въ буквалния имъ смисълъ, безъ да се прибѣгва до правилното имъ историко-филологическо разбиране. Съ една рѣчь, много прибързани сж заключенията и обобщенията за юридически институтъ робство въ стара България, прѣди да се направятъ подробни изучвания върху политическата, битова и културна история на оная епоха.

VI. Жената прѣвъ врѣме на турското владичество. — Обичайниятъ кодексъ за жената.

Пропаднала България подъ турското владичество. Положението на жената не се измѣнило много нито въ общественно, нито въ юридическо отношение. Въ градоветѣ тя си останала още свободна жена подъ режима на Византийското, отчасти, и обичайното право, малко корегирано по нѣкадѣ отъ мюсюлманското право: така, напр., шерийското право припознава жената като напълно свободна и еднакво неограниченъ субектъ на имотни права, какъвто е и мжжътъ.

Впрочемъ, турцитѣ не посегнали на автономията въ българското село. Въ селскитѣ общини жената останала въ сжщото положение, което занимавала и по-прѣди, при реда на задружната челядь и при режима на обичайния кодексъ.

Въ задругата отъ турска епоха, както за това има вече събрани много данни, жената и като съпруга на домакина (старѣя), и като „задругарка“ е била поставена въ доста сносно положение като личностъ. Имотътъ, донесенъ отъ бащини ѝ, си оставалъ неинъ (това било башкалъктъ)¹⁾. Шапкарровъ разправя за Македония, че жетваркитѣ каквото добиели стъ жътва, считало се за тѣхенъ личенъ имотъ²⁾. Всичко, що момата изработи за себе си: прѣмѣна, дрѣхи, съставяло нейна собственостъ условна, за случай на омжване³⁾. Прикята по обичайното право принадлежи на жената; ако умрѣ мжжътъ бездѣтенъ, тя си я прибира у бащини си. При дѣлба на задруга, дъщерята получава нѣщо и живѣе до омжване при братъ⁴⁾.

Въ народнитѣ умотворения положението на жената е прѣдставено не твърдѣ розово. Обаче трѣбва да се има прѣдъ видъ, че

¹⁾ Глед. С. С. Бобчевъ, Бълг. челядна задруга, стр. 94 и стр.

²⁾ С. С. Бобчевъ, Сборникъ на бълг. юр. обич. 1.55.

³⁾ Д. Мариновъ, Жс. IV 40. 8.

⁴⁾ Зигель, въ Ист. сл. зак 247, казва буквално: „Споредъ Р. Правда приданото е съставяло лична собственостъ на жената; ако тя умираше „безъ езикъ“ т. е. безъ завѣщание, нейниятъ имотъ получавали дѣцата, които сж били при нея. За южнитѣ славяни има по-малко свѣдения относно това, но и тамъ може да се забѣлжи раздѣлността на имотитѣ. По тоя начинъ, въ историческо врѣме, когато западното или източно европейско влияние не било се проявило твърдѣ силно, жената владѣла независимо своя имотъ.“

въобще народнитѣ умотворения, много пжти сж отражения или на лижби (рѣдкостни, изключителни случаи), или на много отдавнашни, староврѣмски прѣживѣлици, дори такива отъ най-ранното до-историческо врѣме.

Отношението между мжжа и жената сж не навсѣкждѣ еднакви. Общо е обаче правилото, че „мжжътъ е който сжди и заповѣдва въ кжщи.“ Той има властъ надъ всички и надъ жена си. Наистина тѣзи властъ не е тѣй строга както *manus*'a у римлянитѣ, или *mundium*'a у германцитѣ. И у насъ се разказва за не малко злоупотреби на мжжа съ властѣта му. Въ прѣкаленотз упражнение на тая властъ, *) мжжътъ извиква не само реагирувания отъ страна на жена си, чо още и възмушението на близки и съсѣди, които много пжти се намѣсватъ и спогаждатъ такива „неразбрани чети“. Едното това обстоятелство, че жената има право да се оплаче отъ грубитѣ притезания на мжжа си, даже да напусне кжщата и да иде у бащини си ¹⁾ е явно доказателство, че властѣта на мжжа не може да се счита безгранична, колко и да е осветена не само съ прѣданията на далечната старина, но още и съ внушенията на християнскитѣ проповѣди: жени своимъ мужемъ повинуйтеся якоже господу, зане мужъ глава естъ жени ²⁾. Ако мжжътъ има властъ да сжди жена си, той има и длѣжността да се отнася съ нея човѣшки, другарски, даже съ любовь, не само защото и тя е единъ стѣлбъ въ кжщи, и защото „който бие жена си, бие главата си,“ но и защото сжщото апостолско послание учи: „тако должни суть мужие любити своя жени, яко своя тѣлеса; любяй бо свою жену, себе самаго любить ³⁾“.

Колко и да не прѣдставяватъ съпружескитѣ отношения единъ райски животъ, жената въ повечето случаи успѣвала да изтъкне своята индивидуалность и да се проявява а) като субектъ на имотни права; тя имала своитѣ имоти отдѣлно и ги разполагала, както това личи и до сега въ юрид. обичаи ⁴⁾. Ако мжжътъ, който можалъ да се ползува отъ ж. имотъ, прибѣгвалъ до женски пари за изплащане свой дългъ, той е билъ длѣженъ да ѝ ги повърне ⁵⁾; б) майката се считала по право за настойница на дѣцата си, слѣдъ смъртъта на мжжа си ⁶⁾.

*) Би се измамилъ оня, който отъ една — двѣ пословици или отъ една — двѣ пѣсни би побързалъ да прави заключение за правото на мжжа и за неговата властъ. Едно дълбоко изучване на българския челяденъ животъ у насъ е необходимо за да се направятъ заключения, винаги опасни когато сж основани на единични или само малобройни случаи.

¹⁾ С. С. Бобчевъ, Сборникъ на бѣлг. юрид. обичаи, I. Гражд. право. Стр. 256. Отговори отъ Ахж.-Челебийско, Добричъ, Казанлъшко, Хасково.

²⁾ Послание Св. Апостола Павла Ко. Ефесеемъ. Зачало СЛ.

³⁾ Сжщото послание на Ап. Павла.

⁴⁾ С. С. Бобчевъ, Сборникъ, 260. 263.

⁵⁾ Ibidem 261. Отговоръ отъ Еленско; 265. Хасковско.

⁶⁾ Ibidem. 302. Отговори отъ Еленско, Казанлъшко, Старозагорско, Хасковско.

Много е зависѣло отъ качества на жената да заема въ всички врѣмена повече или въ по-малко независимо и прилично положение. Това ние забѣлѣзваме и до днесъ въ съпружескитѣ отношения на нашия селянинъ. Стопанскиятъ животъ е правялъ жената една сътрудница, една другарка и тя е играла видна роль не само въ челядъта, а и вънъ отъ нея, кога била вдовица — домакинка и прѣд-славителка на кжщата прѣдъ общината, властѣта и въобще трето лице ¹⁾). Въ много случаи на домашни (челядни) съвѣти, жената (сж-пруга, мейка) има гласъ ²⁾), това е прието и въ задругитѣ.

Въ народнитѣ умотворения жената е изобразена въ разни тежки и весели обстановки, но нийдѣ не изглежда да е лишена отъ права, да не може да издига гласа си и да не проявява воля. Напротивъ, тя се домогва дори да бжде воевода ³⁾), право, което си спечелва съ цѣлъ редъ надпрѣварвания, въ които излазя побѣдителка; тя отива войникъ да отмѣни баща си ⁴⁾); влазя въ състава на чети бегликчийски и харамийски ⁵⁾); тя може да бжде търговка, дюкянджийка ⁶⁾); тя сама се грижи много пѣти за своето задомяване ⁷⁾); омжжена тя дължи вѣрность и прѣданность на ступана си но когато той се забави въ отсѣствие — 7 или 9 години обикновенно — тя добивала прѣдварително неговото съгласие и упражнява правото си да се омжжи повторно, ако иска, на законно (обичайно) основание ⁸⁾). Въ кжщи, гдѣто е доведена, булката се гледа съ внимание и грижи: за мжжа си тя е „първо либе“ (любне) ⁹⁾) тя е доведена като отмѣна ¹⁰⁾) на старата майка за да стане единъ день пълна нейна замѣстница, домакинка и господарка въ кжщи. Мжжътъ е стопанинъ, а жената стопаница, мжжътъ е кметъ — а жената кметица ¹¹⁾), чорбаджия — чорбаджийка, господаръ — господарка. Съ други думи, въ народнитѣ умотворения жената има status'a на мжжа си. Тя не е лишена отъ права, не е принижена, обидена подневолна въ това отношение. Тя може да бжде дори кефилинъ

¹⁾ Ibid. 33 и слѣд. отговоръ отъ Ахж-Челебийско, Еленско, Казанлжшко Хасковско, Лѣсковецъ (гдѣто мома може да бжде домовладика).

²⁾ Ibid. 44. Ахж-Челебийско, Еленско, Казанлжшко, Лѣсковецъ.

³⁾ Ат. Илиевъ, Сборникъ, 382, № 319. Еленка войвода. — Братия Миладинови, Б. Н. Пѣсни, № № 630, 634, 633.

⁴⁾ А. Илиевъ, Сб. 53.

⁵⁾ Ат. Илиевъ, Сборникъ, 53, 296. № 252. Гроздана войвода; 269; — 289. № 250, подъ надсловъ Руселена; 293 № 253. Мира и Татарче.

⁶⁾ А. Илиевъ, Сб. 321, № 262 Марко и дѣте Андриаше.

⁷⁾ Илиевъ, Сб. 174. Пѣсень № 124. Мома и овчаре.

⁸⁾ Илиевъ, Сб. 307. № 256. Марко Кралевити и Филипъ Маджарина.

⁹⁾ Илиевъ, Сб. 254. № 220.

¹⁰⁾ Илиевъ, Сборникъ, 257. № 216. Кметъ Лазаръ.

¹¹⁾ За чакане деветъ години поменаватъ нар. пѣсни: Миладинови пѣс. 572; Dozоп, пѣс. 135; Чолаковъ, пѣс. 20. Има мѣста, гдѣто жената сама си налагала длъжността да не се омжжва повторно, прѣди да узнае положително за смъртъта на безвѣстно отсѣствующия си съпругъ. Глед. за Копривщица Балджиевъ, ц. м. VII. 172. Тѣзи обичай не сж еднакви за разни мѣста.

(поржчителъ), който гарантира извършването на извѣстно дѣяние и нейната дума въ извѣстни случаи е даже рѣшаваща — когато се касае да се нарежда работа отъ вѣтрѣшенъ, домашенъ характеръ, както при згодѣване, омжжване на дъщеря или внука.

Въ челядѣта, колко голѣма да е, не се теготятъ отъ женскитѣ ѝ членове. Тѣ сж тѣй мили, както и мжжетѣ — момчетата и други. Въ пѣсенѣта № 138 у Илиева Сборникъ болѣринѣтъ Павле, който се прочулъ, чакъ до царя, като отишелъ да му обясни въ що се състои щастието и богатството му, разправя съ гордостъ че неговата хвалба, какво той е по-богатъ отъ царя, е една алегория, а именно той обяснява:

„Ой царю, царю, царю честити, що ми сж, царю, порти желѣзни, това съмъ, царю, сами самъ ази; що ми е, царю, позлатно ведро, тва ми е царю, първото либе⁹⁾ що ми сж, царю, деветъ пауна, тва ми сж, царю деветтѣ сина; що ми сж, царю, деветъ пауна, тва ми сж, царю, деветтѣ снаи; що ми сж, царю, дребни паунчета; тва ми сж, царю, деветъ внучета“.

Истина, че народнитѣ пѣсни рисуватъ волята на момата не единъ пжтъ насилена за да се омжжи за когото тя не ще, но въ това отношение сжщитѣ пѣсни не освѣтляватъ по-розово и положението на момчето. Това послѣдното не единъ пжтъ се прѣдставя да става жертва на своя копнежъ по една „изгора“, когато му натрапватъ друга мома. Между това народниятъ обичаенъ кодексъ изисква прѣди окончателното сключване на годежа родителитѣ, бащата или майката да повикатъ на самѣ момата и да я питатъ „тегли ли ѝ сърдцето къмъ момъка“, съгласна ли е съ родителитѣ си за годежа. Впрочемъ въ такива случаи волята на момата се изказва придимно чрѣзъ мълчанието ѝ, чрѣзъ готовността ѝ да посрѣшне гоститѣ, да се яви прѣдъ тѣхъ за да ги почерпи и изпроводи. Ако момата не се яви никакъ прѣдъ годежаритѣ, тѣ вече иматъ своя отговоръ: че момата не е съгласна¹⁾).

Пословичниятъ отдѣлъ въ обичайния ни кодексъ изобразява бѣлгарката и прави прѣцѣнката ѝ отъ разни гледища. Той не въ едни случаи осмива нейнитѣ слабости; но въобще пословицитѣ рисуватъ жената като единъ факторъ и въ домакинството, въ челядѣта и рода, и вѣнъ отъ него въ живота. Ако „трима момци сж за кошъ плява, самà момà е за хиляда“; „ако женина воля мжжѣтъ оголя“, „женско чадò е дѣсна ржка“, „жената е рай“, „жената е вѣчна мжка“, зависи отъ характера ѝ, за туй „жена се дири отъ сой“. „Който бие жена си, бие главата си“, при все че има случаи когато пжкъ пословицата казва, но вече на подбивъ: „тупни жената, по-мила става“.

VII. Заключение.

Ще си позволя въ края на моята лекция да направя и единъ изводъ отъ казаното. Тоя изводъ би могълъ да се прѣдстави въ слѣднитѣ заключения:

⁹⁾ Първото либе т. е. първата, която нѣкога залюбилъ и зелъ за жена

¹⁾ Балджиевъ, Студия върху нашето персонално съпружествено право СНУ. VII. 118.

1. Животътъ на българката не е билъ въ старовръмска България охолень, лекъ и пълень съ радости, напротивъ тежината му се е чувствувала еднакво отъ жената, както и отъ мъжа.

2. Било въ най-ранния периодъ на племено-родовния битъ, било по-късно въ езическото врѣме на българския държавенъ животъ, жената не е бивала въ положението на робиня, на жива стока. Тя е сподѣляла участъта на мъжа си: бивала е и прикрѣпена о земята, като съпруга на парикъ или отрокъ.

3. Въ всичко врѣме слѣдъ покръстването жената занимава двояко положение: като жителка на града и обитателка на селото.

Въ селото тя е била при режима на обичайния кодексъ, членъ на задругата или малката челядь съ задружни начала — равноправна, накто всички задругари, собственица само като членъ на задругата.

Въ градоветъ тя е била правовъ субектъ и общественно, а юридически имотно. Положението ѝ се уреждало отчасти отъ обичайния кодексъ, отчасти отъ сжщото римско-грѣцко право.

4. За политически права не жената въ епохата на старо-българската държава не е могло да става дума.

Турското владичество не измѣнило твърдѣ положението на жената като членъ на обществото, нито пъкъ като правовъ субектъ. Тя продължавала да бжде субектъ на права. членъ на домакиството, даже глава и прѣдставителъ на челядъта, при извѣстни случаи.

Съ тѣзи заключения, азъ ще завърша моята лекция, която за жалость трѣбваше да бжде недостатъчно обширна и за туй недостатъчно развита,

*

Но, позволете ми още нѣколко думи.

Новата заря, която извика новъ животъ за политически и икономически поробени общества, новиятъ изгрѣвъ-слънце се появи едва недавно, у насъ. Той завари жената въ разни страни нееднакво подготвена да възприеме учението за единъ високъ издигъ, за единъ издигъ, който да бжде достоенъ както за принципа на равенството, прогласенъ отъ прѣди 1900 години, тѣй и за другарството и сътрудничеството на жената при мъжа — единствено условие за правилень и щастливъ животъ, до колкото може да има такъвъ въ тая „долина на печалитъ“, нареченъ свѣтъ.

Българката отъ най-ново врѣме може смѣло да бжде привѣтствуванa въ дѣлото на своитѣ енергични опити да иде напредъ въ извоюването на права. Тя е много по-честита даже отъ своитѣ другарки у нѣкои и други малки и велики народи, у които закоренѣлата традиция, рутината, законодателството и главно прѣдразсждѣцитѣ сж толкозъ прѣгради по пжтя на туй продигане. На положението на жената у насъ, дори както е сега — има мѣсто да позавидятъ много жени отъ чужбината.

Българката отъ новото врѣме, за зло или за добро, не разглеждамъ, май не е плодъ на еволюция нито на старата, патриархална, нито на турско-врѣмската полу-патриархална жена. Тя из-

кочи на сцената като чадо на новитѣ вѣяния, подѣ чужди възпитателни влияния, и културно-общественни насоки. Нашитѣ прѣдания и обстановката създадена за жената не сж никакѣ тѣй ограничителни или тѣй тежки, както нѣкои отрицатели обичатѣ да ги прѣдставяватѣ. Напротивѣ, на тая обстановка и на тия прѣдания, които неовързваха като че ли никого, ние дължимѣ енергическия замахѣ, това окрилване за широки полети, което се вижда у българската жена. Важното е сега да се дѣйствува тактично. И това отѣ становище на интереса на самата жена. Нейнитѣ идеали напълно справедливи трѣбва да се направятѣ и идеали на мъжа. Ето първата и най-голѣма стѣпка. Принциптѣ на новата бирба е ясенѣ и простѣ. Жената въ обществото се домогва да играе роль, каквато играе и мъжтѣ; жената иска права, каквото и мъжтѣ. Но култивирайте разумно тоя справедливѣ и прѣлестенѣ принципѣ, бихѣ казалѣ, азѣ на пионеритѣ въ борбата за женски права. Всѣка права кауза най-подирѣ тържествува. Но за това тържество не сж необходими нито крайности, нито ярости.

Има едно рѣшающе разковниче, което струва да се прѣпорѣча което ще отвори на женитѣ храма на побѣдата: това разковниче е образованието. Тъмнината и невѣжеството сж още много дълбоки.

Ето неприятельтѣ, който трѣбва да се срази, устрѣли окончателно. Всестранното и солидно образование на жената, на всички жени, както на всички мъже, ето знамето, което трѣбва да се понесе по всички линии на борбата, знамето, което ще донесе сполуката, побѣдата, тържеството.

София, 22. II. 1909.

Цѣна 60 стотинки

Тоя отпечатъкъ се намѣрва за проданъ въ софийскитѣ книжарници на 1. Чолаковъ, при Университета; 2. Ив. Касжровъ, ул. Леге; 3. Т. Чипевъ, булев. Дондуковъ.